

ՁԵՏԹՈՒՆ ԵՎ ԻՐ ՇՐՋԱԿԱՅՔԸ

(Պատմա-աշխարհագրական տեղեկություններ)

Կիլիկիո Հայոց թագավորության անկումն (1375) հետո, երկրի անմատչելի վայրերու մեջ կարգ մը կիսանկախ հայ գաղութներ իրենց գոյութիւնը ժամանակ մը ևս կարողացան պահպանել: ԺՆ դարու սկզբին հիմնը վեցան նոր բնակավայրեր, ինչպես Հաջըն, Զեյթուն և Կիլիկյան ալլ հայաբնակ նոր գյուղեր և գյուղաքաղաքներ:

Զեյթուն գյուղաքաղաքը հայերու կողմէ հիմնված է 1375—1409 թվականներուն միջև՝ Տուգատիրոզլու իշխանութիւն շրջանին: Նախքան Ռուբինյան իշխանութիւն Կիլիկիո մեջ հաստատուիլը, Զեյթունի տեղը բյուզանդական բերդ-ավան մը կգտնուէր հունական բնակչութեամբ և քանի մը հունական մատուներով: Հույն բնակչութիւնը Զեյթունը Հուլիոպոլիս կանվանէր: Հայերու կողմէ Զեյթունի հիմնադրութեան մասին առաջին տեղեկութիւնները ստացված են Զեյթունի եկեղեցիներու և վանքերու մեջ գրված հունարեն ձեռագիր մատյաններու հիշատակարաններէն, բյուզանդական բերդի հունարեն արձանագրութիւնէն և նախապես հույներուն պատկանած Ս. Աստվածածին եկեղեցիի հունարեն արձանագրութիւններէն: Հունական շրջանի այս հիշատակները հայերու ձեռքն անցնելով, խնամքով պահպանված են:

Գրականութեան մեջ շատ հաճախ Զեյթուն կամ Ունիա տեղանուններուն կհանդիպինք: Հայոց Զեյթուն գյուղաքաղաքի հին անունը Ունիա էր, տրված Ռուբինյան իշխանութեան շրջանին հայոց կողմէ: Ունիան աղծատված ձևն է Բյուզանդական Հուլիոպոլիս տեղանունին: Ռուբինյան իշխանութեան

շրջանին, Կիլիկիային հույներու վտարվելէն հետո, հայոց ձեռքն անցած և Ունիա բերդ անվանված է: Ապա Կիլիկիո հայ թագավորներու հրովարտակներով ջենովացիներ բնակեցված են Զեյթուն և շրջակայքը: Նույնիսկ Կապուչի անցքէն երթեկող ջենովացի վաճառականներուն կարգ մը մենաշնորհներ տրված էին: Այսպիսի շահավետ կեդրոններու մեջ, ապահովութեան համար, ջենովական փոքր գաղութներ կազմված էին:

Կիլիկիո հայոց Ունիան մեծ հավանականութեամբ եւրոպացիներու բերնի մեջ աղծատվելով Օլիվիա կամ ասոր մոտ լատիններէն ձիթենի կամ ձիթապտուղ նշանակող անունի մը փոխված է: Զեյթուն անվան առաջին անգամ 1409 թվականին Զեյթունի մեջ Սարգիս գրչի ընդօրինակած ձեռագիր մատյանի մը մեջ կհանդիպինք, ուր կըսեն.

«... Արդ, գրեցաւ զսուրբ տառս Մաշթոցի Ի քաղաքի Զեթոն՝ ի կոչի:

Ընդ հովանեաւ Սուրբ Աստուածածնի եւ Սուրբ Սարգիս զօրավարին, Ի թվին ՊՄԸ (1409)»¹:

Կկարծիլ, թէ Զեյթուն և շրջակայքը գոյութիւն ունեցող ձիթենիները Իտալիային եկած ջենովացիները տնկած էին:

Այսօր, որ այժմ հայոց Զեյթունն ալ այրած, կործանած է, և հնութիւնները, ձեռագրերը, այն ամենը, որ հայոց անցյալի հիշատակներուն հետ կապ ունեն, ոչնչացված են,

¹ Olivier — օլիվի (ֆր.), ձիթենի:

² Լեւոն Ս. Խաչիկյան, «ԺԺ դարի հայերէն ձեռագրերի հիշատակարաններ», մասն Ա (1401—1450 թ. թ.), Երևան, 1955:

հատուկներ զեյթունցիներ ալ սփյուռքի մեջ ցիրուցան եղած, տարածված են: Այժմ Զեյթունը հայոց համար արծիվներու կործանած հեռավոր բուռն մըն է:

Նորագույն շրջանի հայոց պատմության մեջ Զեյթունի անունն ու դեպքերը հայ աղատագրական շարժման համար մեծ դեր է նշանակություն ունեցած են: Զեյթունի հերոսամարտերու արգելքը այն եղած է, որ դարերով հայ աղատագրական շարժման մշտավատ ջանք չէ շրջած: Զեյթունցի հայու տիպարը պատկերված է իբրև բռնության, անիրավության, ճնշումի, նվաստացման և ազատագրված դեմ բողոքող, զենի ձեռքին պայքարող ժողովուրդի մը փոքր հատվածի ներկայացուցիչը:

Զեյթունի վերջին ավանդը ապագա սերունդներուն փոխանցելու գործը այժմու սերունդի ուսերուն վրա ծանրացած է:

Զեյթուն գյուղաքաղաքը կգտնվեր արևմրայան 36° 50' լայնության և հյուսիսային կիսագնդի 37° 16' երկարության աստիճաններու վրա, Մարաշ քաղաքին 38 կմ. դեպի հյուսիս-արևմուտք և Զիհուն գետին 13 կմ. արևմուտք, լեռներով շրջապատված, ղժվարամատչելի, թեք զիրքով վայր մը: Տավրոս և Սև լեռներու (Ամանոսներ, Կյավուր դաղլարը կամ Սուրբ լեռներ) իրար խաչածեղած այս լեռնային միջավայրը բաղմաթիվ լեռնանցքներով, գետանցքներով կտրատված է: Զեյթուն գյուղաքաղաքը հիմնված է Զիհուն գետի օժանդակ Շուլը (Զեյթուն-դերե) և Չոր գետակներու միացած տեղը, երկուքին միջև բարձրացող շեղ կողի մը վրա, որ հյուսիսին դեպի հարավ կիջնե և մոտավորապես ունի 300—400 մետր տարածություն³: Այս նեղ հողամասին վրա Զեյթունի հայերը խիտ առ խիտ կառուցած էին 1100-ն ավելի բնակարաններ և գործատեղիներ: Զեյթունի արևելյան կողմին կբարձրանան Պերզնկա, Աղ-գաղ լեռները և Սադիրի բլուրները: Հյուսիսին Պերիտ բարձրաբերձ լեռան⁴ հարավը գտնվող

Տիբենլի-դաղ (2830 մետր) լեռը կբարձրանա: Արևմուտքին՝ Կանկոտ լեռը, հարավ-արևմուտքին՝ Սուլազ-դեղե լեռը: Զեյթունի հարավային կողմը կա Շուլը գետակի կազմած նեղ գետանցքը, որ Զեյթունի կարևոր միակ մուտքը կներկայացներ: Քանիցս Զեյթունի վրա խուժող ուժեր այս գետանցքի վրա դարանակալ սպասող զեյթունցիներու կողմի ջախջախված են: Զեյթունի շուրջի այս անմիջական և բնական պատնեշներին զատ, շրջակայքը կան նաև բնական պատվարներու տարբեր շարաններ: Զեյթուն գյուղաքաղաքը բնական և անմատչելի պատնեշներու շնորհիվ, երկար դարեր կարողացած էր իր կիսանկախ դիրքը պահպանել:

Զեյթուն ղժվարամատուց ճամբաներով և արահետներով կապված էր շրջակա գյուղերուն և գյուղաքաղաքներուն: Զեյթուն, Մարաշ նահանգին մաս կազմելով, գլխավորապես Մարաշ քաղաքին հետ մշտական շփման մեջ կգտնվեր: Մարաշի և Զեյթունի միջև երթևեկության ձեռնառու քանի մը ճամբաներ կային:

Թեև Զեյթունը կարևոր մեծ առևտրական և ռազմական ճամբաներու վրա չէր գտնվեր, բայց ուներ շրջակայքի հետ երթևեկության արահետներու լայն ցանց: Այստեղ պետք է նշել, որ Զեյթունի եկամուտներին մեկն ալ Զեյթունի բաշ ջորեպաններու վարած կարավաններու երթևեկությանն է մնացած շահն էր: Տավրոսներու այս լեռնային շրջաններուն մեջ առևտրականներու ապրանքներն ու փոխադրությունը, առևտուրը մեծ չափով զեյթունցի ջորեպաններու միջոցով կկատարվեր: Քարավաններ ղեկավարելու և պաշտպանելու գործը զեյթունցիները իրենց համար յուրատեսակ արհեստի մը վերածած էին: Զեյթունի քարավաններուն՝ Ասորիքի, Պաղեստինի, Երուսաղեմի, Կեսարիո, Էլպիստանի, Սիսի, Ադանայի, Մերսինի և նույնիսկ մինչև Կոստանդնուպոլսո պես հեռավոր քաղաքներու մեջ հանդիպել կարելի էր: Զեյթունցի ջորեպանները լավ անասնաբույժ ըլլալով հանդերձ, հետիոտն երկար հեռավորություններ քայլելու ալ վարժ էին:

Զեյթունի լեռնային դիրքի պատճառով, գյուղատնտեսության մեջ միայն պտղաբուծության և անասնաբուծության ճյուղերը զարգացած էին: Արմտիքը և այլ սննդամթերքները շրջակայքի գյուղաքաղաքներին ծախու կառնեին: Զեյթունցիները կօգտագործեին մոտակա Պերիտ լեռան կապարի, արծաթի և հատկապես գազաթը գտնվող երկաթի հանքերը, որոնք լեռան հյուսիսային հյուսիս 10 կմ. հեռավորություն ունի. Պերիտ լեռան և Զեյթունի միջև գտնվող Տիբենլի-դաղ լեռը, զեյթունցի հայերու կողմն Պերիտի հարավի կողերը կնկատվեր:

³ Հեռավորության չափերը կմ. ըլլալով, ուղիղ թռիքի չափումով նշանակված են:

⁴ Զեյթունի կործանումին և 30 հունիս 1921 թվականի վերջնական պարպումին հետո, Զեյթուն գյուղաքաղաքի ավերակներին 4 կմ. հարավ՝ Անեծոր և Շուլը գետակներու միացած տեղի հովիտը, զեյթունցիներու ազդեցիկու տեղը նոր բնակավայր մը հիմնված է փոխան ավերակ Զեյթունի, Սյուլեյմանը անունով: Սյուլեյմանը եղած է 1915-ին Զեյթունի հայերու վրա հարձակող բանակի սպա, որ զնդակահարված է Ս. Աստվածածին վանքի դռան փլած պատի առաջ, վանքի պաշտպան խմբակի կրակոցի ծամանակ:

⁵ Պերիտ լեռան 3014 մետր բարձրություն ունեցող ամենաբարձր գագաթը Զեյթունի ավերակներին դեպի

երեսին կգտնվեին: Այս պատճառով Զեյթունի մեջ շատ զարգացած էին դարբնությունը և զինագործությունը, Զեյթուն շինված երկաթյա առարկաներ շրջակա քաղաքներում շուկաները կվաճառվեին: Բացի քանի մը հողատերեր, դրամատերեր և իշխաններ, զեյթունցիներու մեծամասնությունը նյութական նեղ պայմաններու մեջ կապեր: Աշխարհագրական և նյութական նեղ պայմաններու պատճառով, մեծ թվով զեյթունցի երիտասարդներ պանդխտության մեջ կգտնվեին:

Զեյթունը ուներ նաև Կոկիսոնի և էլպիստանի հետ միացնող հյուսիսային ճամբաներ, որոնք լեռնային դժվարամատչելի վայրեր կանցնեին: Աթուրուտու անցքը կգտնվի Զեյթունեն 28 կմ. արևմուտք՝ Թեքիր գետակի արևմտյան եզրերը⁶: Չուբուր-հիսարեն⁷ դեպի հյուսիս-արևմուտք երկարող Կոկիսոնի ճամբան այստեղեն կանցնի: Զեյթունեն 8 կմ. հյուսիս-արևելք կգտնվի Օգ գայսար կիրճը, որ Չոր գետակի վերին հոսանքներու մոտ սեպ ժայռերու կողքին անցնող արահետ մըն է: Օգ գայսար կիրճը հազիվ կենդանիի մը անցնելու չափ լայնություն ունի: Վարը անդունդ, իսկ վերը՝ ցից քարաժայռեր կբարձրանան: Այս անցքեն անցնելով՝ կարելի է Պերիտ լեռան արևելյան կողմերեն էրիջք գլուղը հասնիլ և անկե ալ կանոնավոր ճամբով՝ էլպիստան: Կա նաև ուրիշ արահետ մը, որ կանցնի Պերիտ լեռան արևմտյան կողմերեն և, 1975 մետր բարձրությամբ Չավդարբեկ կիրճեն ու Քանդիլ-դաղ լեռան ստորոտեն անցնելով, էրիջք գլուղը կհասնի: Կոկիսոնի ճամբան կանցնի Կապան բերդի ստորոտեն: Կապանի և Կոկիսոնի միջև կան Մերյեմշիլ, էյեր-բեկի և Չինչին-բողազը⁸ կիրճերը, որոնք հինեն ի վեր առևտրական և ռազմական նպատակներով օգտագործված են երթևեկի համար:

Զեյթուն, գտնվելով երկու մեծ և կարևոր բնական ճամբաներու մեջտեղը, բավական օգուտ քաղած է առևտրական և ուղևորական գործունեությունների: Այս կարևոր ճամբաներեն առաջինը Զիհունի գետանցքն է, ուրկե Մարաշ—էլպիստան ճամբու մեծ մասը Զիհունի գետեզերքեն կընթանա: Այս ճամբան դեռ հիթիթական կայսրության շրջանին կօգտագործվեր: Հիթիթական կարևոր կեդրոններ

րեն էլպիստանը և Մարաշը այս ճամբան կմիացնեին: Զիհուն գետի եզրերեն երկարող այս ճամբուն վրա կա նշանավոր կիրճ մը, որ կկոչվի Ղուսիսի կիրճ կամ Քըսըգ-պողաղը (նեղ անցք): Այս կիրճը կգտնվի Զիհուն գետի ձախ ափին, Զեյթունի հարավ-արևելյան կողմը, անկե մոտավորապես 16 կմ. կամ, հետիոտն ճամբու հաշվով, 6-ժամ հեռու: Այս կիրճը կգտնվի Ընկուզուտ լեռան (2822 մ.) արևմտյան կողմի ստորոտը, Գարամանլը գլուղի մոտ: Մարաշի դաշտավայրեն, Զիհունի վարին հոսանքներու կողմեն, դեպի հյուսիս, էլպիստանի դաշտավայրը բարձրանալ ուղղվեցրը անպայման Քըսըգի կիրճեն պարտավոր են անցնիլ:

Զեյթունի շրջակայքեն անցնող երկրորդ կարևոր և մեծ ճամբան Մարաշեն Կոկիսոն երկարող ուղին է, որ մինչև Կեսարիա կերկարի: Մարաշեն դեպի արևմուտք երկարող այս ճամբան, Յունկյութի⁹ նշանավոր հին կամուրջեն Զիհուն գետը անցնելով, Զիհունի և Արգենի գետանցքներեն անցնելուն հետո, Արգենի կենց ձորի և Ֆոնուզի գետանցքներու ճամբով հյուսիս-արևմտյան ուղղությամբ լեռներու մեջեն ընթանալով Կոկիսոն կհասնի: Այս ճամբու վրա են Արեգնի բերդի կիրճը, Ֆոնուզի կիրճը, Քեպիրի կիրճը, որ կգտնվի Կյուրեխի արևմուտքը, Ալի-գայսի ետևը: Ալի-գայան հայերը Մեծ-քար կանվանեն:

Զեյթունի արևելյան կողմը, Ս. Փրկիշ վանքի արևմուտքը, կա Սանդուխ կամ Սանտոխի կիրճը 7 կմ. կամ հետիոտն 1 $\frac{1}{2}$ ժամ հեռու: Զեյթունի հարավի ճամբան կանցնի Ալաբաշ գլուղի կամ Արեգնի անցքեն: Զեյթունի արևելյան կողմը, Զիհուն գետի վրա, ԺԹ դարու սկիզբներուն կար նեղ կամուրջ մը¹⁰, նմանապես Ֆոնուզի գետակի վրա, Ֆոնուզի մեջ, Արեգնի գետակի վրա ալ՝ Արեգինի մեջ (Ալաբաշ) կային կամուրջներ: Զեյթունի մեջ Շուլը գետակի վրա կային Շուլըրի, Կարսի, էրեֆեյի կամուրջները: Շուլըրի կամուրջը այժմ փլած ըլլալով, կգտնվի ավերակ Զեյթունի արևմտյան եզրերը, կիսակործան բերդին քիչ մը հարավը: Զեյթունի արևելյան կողմին ալ կային կամուրջներ, որոնցմէ Կոտորածի կամուրջը և Պաղ-աղ-բլուրի կամուրջը հիշատակության արժանի են: Զիհուն գետի վրա կա քարուկիր կա-

6 Հետիոտն ճամբու հաշվով 7 ժաման հեռավորություն:

7 Չուբուր-հիսարը հայոց Կանչի բերդն է, ուր Ստեփանոս Ուլենցին նահատակված էր: Մոտը կար Ս. Ստեփանոսի նշանավոր հին վանքը:

8 Կիլիկիո հայոց Ճանճո բերդը կիշեր Զինչին-պողաղը լեռանցքին: Կապանի և Կոկիսոնի միջև երկարող հին ճամբան պաշտպանված էր բազմաթիվ բերդերով:

9 Յունկյութի կամուրջը կգտնվի Մարաշի հյուսիս-արևմտյան կողմը, 11 կմ. կամ հետիոտն հաշվով 3 ժամ հեռավորության վրա:

10 Այս նեղ կամուրջը հայերը Մաղե կամուրջ կանվանեին. Քըսըգ կիրճի մոտ կգտնվեր: 1819-ին Չուբանուղլուի մարդիկ այս կամուրջն անցնելով դերի ինկան:

մուրջ մը, որ կկոշվի Համիրդի: Այս կամուրջը կառուցված էր ոչ թե սուլթան Համիրդի օժանդակութեամբ, այլ Օթտուկյան Հովհաննես եպիսկոպոսի կողմէն և կկոշվի Վարդապետին կենդանին (վարդապետին կամուրջը): Վարդապետին կամուրջը կգտնվի Զեյթունին հարավ-արեւելք ուղղութեան վրա՝ 16 կմ. կամ, ջորիով ճամբու հաշվով, 3 ժամ հեռավորութեան վրա:

Զեյթունի շրջակայքի հետ կապող ճամբաներու և արահտներու մեծ մասը նեղ կիրճերն, գետանցքներն, կամուրջներն, գետակներն և դժվարամատչելի բարձունքներն անցնելուն պատճառով, Զեյթունի հայերը որոշ կետերու վրա նախապատրաստվելով՝ կրցած են Զեյթունի վրա հարձակելու դիտում ունեցող թշնամիի առաջխաղացքը կասեցնել և դաշն պարտութեան մատենել:

Զեյթունի դարերով կիսանկախ վիճակին պահպանմանը նպաստած էին ոչ միայն անոր աշխարհագրական և ռազմագիտական դիրքը, այլ նաև Զեյթունի իշխաններու և հոգևորականներու միաբանութեան, խորհուրդի, հավատարմութեան գոյութիւնը: Զեյթունի աշխարհական և հոգևոր պետերը քաջութեամբ և ձեռնբերեցութեամբ պարտավոր էին ապացուցանել իրենց կարողութիւնը, որովհետև Զեյթունի բնակիչները անձարակ առաջնորդներն չէին ախորժիք և անոնց իշխանութիւնը չէին ճանչնար: Այս պատճառով Զեյթունի աշխարհական և հոգևոր պետերը նախ և առաջ փորձառու ռազմավարներ կրնարվին: Ընտրութիւնը ժողովուրդը կրնար: Զեյթունի կիսանկախ իշխանութիւնը ժողովրդական տեսակ մը ավատապետներն (ֆեոդալներն) կազմված էր: Թեև իշխանները ժառանգական կարգով կիշխէին, բայց իշխանի ընտրութիւնը ժողովուրդի կողմէն ժառանգորդներն լավագոյնը ընտրելով կրկար: Իշխողը միշտ ամենէն ճարպիկը, ռազմավարը, խոհմը կրկար: Զեյթուն գյուղաքաղաքի հետ առնչութիւն ունեցող որոշումներու մեջ Զեյթունի առաջնորդ հոգևորականներու դերը մեծ եղած է: Վերջին դարերուն Զեյթունը ուներ իշխանական ընտանիքներ և կազմված էր 4 իշխաններու խորհուրդ, որ որոշումներ կուտար ամբողջ Զեյթունը հետաքրքրող հարցերու մասին: Կարևոր հարցերու լուծման համար հոգևորականներու աջակցութիւնն ալ պետք կրկար:

Տավրոս լեռներու և Չորրորդ Հայքի հարավային այս մասերուն մեջ քրիստոնեական հավատքը ուժեղ կերպով ամրացած էր հայոց մեջ դեռ վաղ դարաշրջաններուն: Դ—Ը դարերուն Կոկիսոնի, Ունիայի և շրջակա վայրերու մեջ ապրող հայոց մեջ քրիստոնեությունը շատ տարածված էր:

Պատերազմներու ժամանակ իշխաններու հետ մեկտեղ վարդապետներ, եպիսկոպոսներ ալ պատերազմի կամսակցեին: Այս է պատճառը, որ զեյթունցի կարիճները իրենց պետերու նկատմամբ մեծ վստահութիւն և հնազանդութիւն ունեին: Զեյթունի ռազմական կարգապահութեան և ձեռնբերեցութեան համբավը տարածված էր շրջակա բնակավայրերու մեջ և սարսափ կազդեր շրջակա հայ գյուղերը թալանել մտադրողներուն:

Զեյթունի մեջ և շրջակայքը եղած են բազմաթիւ նշանավոր վանքեր և անապատներ, որոնք հայ գրչութեան և մտավոր գործունեության զարգացման մեծագույն նպաստած են: Այս վանքերու մեջ գրված բազմաթիւ ձեռագիր մատչաններ մինչև մեր օրերը հասած են:

Զեյթունը ուներ երկու նշանավոր վանքեր, որոնցմէ մեկը կկոշվի Զեյթունի Ս. Փրկիչ կամ Ս. Ամենափրկիչ վանք, որ Զեյթունի հարավ-արեւելյան կողմը 1½ ժամ հեռիտն ճամբու հաշվով հեռու է, և Ավագ լեռան կողին, բարձրադիր դիրքով կիշխէ Զերմուկի լեռնադաշտին: Զերմուկի դաշտը 40—60 լուպ հեռավորութեամբ (ճամբու հաշվով) Զեյթունի հյուսիս-արեւելյան կողմը կգտնվի: Այժմ Զերմուկի դաշտը Ըլըճա օվա կանվանեն: Ս. Փրկիչ վանքի եղած տեղէն մօրթային հիվանդութիւններ բուժող պաղ ջուր մը կրխեր: Ժողովրդական ավանդութիւնը կպատմէ, թե Զեյթունի Ս. Ամենափրկիչ վանքի տեղէն բխող ջուրը Ս. Բարթողիմեոս առաքյալի կողմէն ցայտեցված է: Կկարծվի, թե վանքը Ժ—ԺԱ դարերուն հիմնված է: Վանքի վանահայրերը վարդապետներ կրկարին: 1862 թվականին Ս. Փրկիչ վանքը Ազիզ փաշայի բանակի կողմէն կողոպտվեցավ: Բազմաթիւ հնութիւններ և ձեռագիր մատչաններ փշացան: 1895-ի Զեյթունի նշանավոր պատերազմի ընթացքին, ղեկավարէր Զ-ին Ս. Փրկիչ վանքը ամբողջովին այրեցավ և թնդանոթի ումբերով ավերվեցավ:

Զեյթունի երկրորդ նշանավոր վանքը Ս. Աստվածածինն է, որ առաջնորդ արքեպիսկոպոսներու աթոռանիստ վայրն էր: Այս վանքը հին ժամանակ անառիկ դիրքի մը վրա կառուցված ըլլալով, ամուր վանքերէն էր: 1209 թվականի շինութեան կամ վերանորոգման վիճակէն զտնի դուռն վրա: Զեյթունի Ս. Աստվածածին վանքը մինչև 1915 թվականը երբեք թշնամու ձեռքը չէր անցած: 26 մարտ 1915 թվականին Զեյթունի վրա գործված հարձակումներէն մեկի ընթացքին վանքը թուրքերու կողմէն այրվեցավ:

Զեյթունի Ս. Աստվածածին վանքը, անառիկ դիրքի վրա կառուցված, կգտնվի Զեյթունին հյուսիս-արեւելք, Պերզնկա լեռան ստորոտը, զառիթափին վրա: Զեյթունին ու-

ներ 1,5—2 կմ. հեռավորություն, հետիոտն ճամբու հաշվով 15—20 րոպե հեռավորությամբ: Ս. Փրկիչ վանքի դիրքը ավելի բարձրադիր էր: Ս. Աստվածածին վանքը քանիցս թշնամիներու հարձակումները ետ մղող ամրոցի դեր կատարած է: Այս վանքը հին շինություն ըլլալուն, իր մեջ ամփոփված էին Թ—Ժ դարերեն մինչև ԺԸ դարու հայերեն և հունարեն գրերով գրված ձեռագիր մատյաններ, որոնց մեկ մասը հունատառ հայերեն էին: Ինչպես կերևա կարգ մը դեպքերի և տվյալների, նախքան Ռուբինյան իշխանության հաստատվելը, Կիլիկյան հայության մեջ բավական լայն տարածում դրած էր հունական մշակույթի ազդեցությունը:

Զեյթունի Ս. Աստվածածին վանքը Ռուբինյան իշխանության շրջանին մինչև մեր դարը հասած ձեռագիր գրչության կեդրոն հանդիսացող սակավաթիվ վանքերեն մեկը եղած է: Զեյթունի այս երկու վանքերեն զատ կար նաև Ս. Կարապետի վանքը, որ կգտնվեր Զեյթունի հարավ-արևելյան ուղղության վրա, մոտավորապես 4 կմ. հեռավորությամբ, կամ այժմու Սյուլեյմանլույի հյուսիս-արևելյան կողմը, 3 կմ. հեռավորությամբ: Կթվի, թե նախքան Ս. Կարապետի վանքը, եղած է Ս. Կարապետի մատուռը, Անեծորի սկզբնական հայ բնակչության աղոթատեղին: Ս. Կարապետի վանքը կոեսնվի Ս. Փրկիչ վանքին հարավ-արևմտյան ուղղության վրա: Զեյթունի Ս. Կարապետի վանքի անունը շփոթված է Յոնուզի Ս. Կարապետի վանքի անվան հետ:

Զեյթունի Ս. Կարապետ վանքի անունով եղած է ձեռագիր մատյան, որուն անունը նշված է հիշատակարանին մեջ: Կլարծվի, թե Անիեն գաղթող և նախ Անեծոր հաստատվող հայերը հիմնած կամ հունական են վերափոխած ըլլան Ս. Կարապետի եկեղեցին, ապա վանքի վերածած: Ս. Կարապետի վանքին մոտ, Զերմուկի դաշտավայրի հարավային ծայրը, Անեծոր գետակի ափին, կոեսնվին հին շինությանց մնացորդներ, սրբատաշ եկեղեցիի քարեր, սյունի կտորներ, բնակավայրերու հետքեր¹¹: Ահա այստեղ է Անեծորը,

11 Նախքան անցի հայերու Անեծոր հաստատվելը, այստեղ եղած էր հունական բնակավայր մը: Զերմուկի դաշտի շերտակները շահագործելու նպատակով բյուզանդական շրջանին շինված բաղնիքներու և հարակից շենքերու փլատակներու տեղը գտնված շինությանց քարե մասերու հետ մեկտեղ շրջանակի մեջ գրված հունարեն վիմագրություններ ալ կային: Ինչպես Հարապետ հիմնող սասունցի իշխանները Պատմոնի ավերակներեն օգտված էին, նույնպես ալ անցյալները, Անեծորի շերտակներու մոտակա ավերակներեն օգտվելով, բնակավայր հիմներ և հաստատվել են:

Զեյթունի հայոց առաջին նշանակելի բնակավայրը:

Զեյթունի ամենահին և նշանավոր եկեղեցին Ս. Աստվածածինն էր: Այս եկեղեցին բյուզանդական շրջանին հունական եկեղեցի եղած և ապա հայոց ձեռքն անցած է: Եկեղեցի-վո մոտ կար Ս. Թորոսի մատուռը, որ նույնպես հունական շինություն էր: Եկեղեցի-վո մատան արձանագրությունները հունարեն էին և մինչև վերջին օրերը կապակներ եկեղեցի-վո ավանդատունը: Ս. Աստվածածին եկեղեցին 1884 թվականի Զեյթունի մեծ հրդեհին այրվելի հետո հայկական ոճով վերաշինված է:

Զեյթունը ուներ նաև ուրիշ եկեղեցիներ ալ, բայց անոնք պատմական մեծ նշանակություն չեն ունեցած:

Զեյթունի շրջակայքը կան նշանավոր քանի մը վանքեր ևս: Յոնուզի Ս. Կարապետ վանքը հիմնված է Ռուբինյան իշխանութենեն շատ առաջ: Ռամիկ ժողովուրդը հավատք ուներ, թե Յոնուզի Ս. Կարապետ վանքը հիմնված է Զեյթունի Ս. Փրկիչ վանքին պես, Բարթողի-մոս Առաքյալի կողմից: Ս. Կարապետի վանքը 1895 թվականի Զեյթունի պատերազմի օրերուն այրվեցավ:

Յոնուզը կգտնվի Զեյթունի հարավ-արևմտյան կողմը, անկե ուղիղ 23 կմ. կամ, հետիոտն ճամբու հաշվով, 7 ժամ հեռու, Շատալաքի և Զուբուր-հիսարի միջտեղ, Զուբուր-հիսարի կողմին եկող Թեքիր-սու գետակի հյուսիսային կողմի եզերքը և Դրախտիկ բարձր լեռան ստորոտը, գետանցքի մը վրա: Յոնուզի արևելյան կողմը, 1 1/2 ժամ հեռվին, Կոկիսոն—Մարաշ գլխավոր ուղին կանցնի:

Յոնուզի հյուսիս-արևելյան կողմը, անկե 2—3 կմ. հեռու, բլուրի մը վրա, կգտնվի Յոնուզի Ս. Կարապետ վանքը: Այս հին վանքը նշանավոր եղած է Ռուբինյան իշխանության շրջանին: Վանքը եղած է հայ գրչության և մշակույթի կեդրոններեն մեկը: Ս. Կարապետ վանքի արևելյան կողմը, մոտավորապես 1 կմ. հեռավորությամբ, կան նշանավոր Յոնուզի իշխանանիստ բերդի ավերակները: Յոնուզի հայ իշխանը Մեծն Լևոնի թագադրության հանդեսին ներկա գտնվողներու մեջ էր: Յոնուզի բերդը կաշտպաններ Յոնուզի Ս. Կարապետ վանքը և Յոնուզի կիրճը, ուրկե կանցնին Յոնուզի գետակը և Կոկիսոն—Մարաշ հին գլխավոր ճամբան: Այս բերդը իր հսկողության տակ կապահեր նաև Կանչի բերդի կողմին, հյուսիսին, հյուսիս-արևելքին, հարավին եկող ցանցը այն ճամբաներու, որոնք կմիանային գլխավոր ճանապարհին: Ռուբինյան իշխանության շրջանին, Յոնուզ բերդավանը կգտնվեր ԺԺ դարու հայերուն Հին գեղ անվանած Յոնուզ բերդի

տեղը: Ժամանակի ընթացքին հին Ֆոնուզ տեղափոխվելով վերահիշյալ տեղը, շարունակել է Ֆոնուզ անունը¹² պահել իբր գյուղաքաղաքը: 1921 թվականի դարձան, Զեյթունի վերջին աղետակի գեպեբուռ ընթացքին, Ֆոնուզը այրվելով բնաջնջվեցավ: Ֆոնուզը Զեյթունի մոտակա ամենին կարևոր հայաբնակ գյուղաքաղաքն էր: Այժմ հայաբնակ Ֆոնուզն ալ, Զեյթունի պես ոչնչացվելով, քարտեզներեն հանված է: Այժմ Ֆոնուզի և Զեյթունի շրջաններու համար միացյալ Սյուլեյմանլը շրջանը հիմնված է:

Ֆոնուզի բերդը, որ մինչև քսաներորդ դարու սկիզբները կիսականգուն էր, կամարակալ գոտն վրա ուներ «Հեթում թագաւոր հայոց...» քանդակված վիմագրության բեկոր մը:

Մինչև այժմ Ֆոնուզն շրջակայքի թաղամասերը երկարող հին արահետներու հետքերը կերկան: Այրված Ֆոնուզի շրջակայքը կան այժմ կարգ մը գյուղեր. հյուսիս-արևելյան կողմը կա Գարաաղաձ գյուղը, զոր հայերը խերհեձ կամ խարաղաձ կանվանեն: Զաղլըյան գյուղը, որ հայոց Կուչեղ անվանածն է, կգտնվի Ֆոնուզն 4,5 կմ. հեռավորությամբ հյուսիս-արևելյան կողմը և Իրախտիկ լեռան հյուսիսային լանջի վրա, Ֆոնուզի գետի արևմտյան կողմին բարձրահայաց դիրքով: Ֆոնուզի հյուսիսային կողմը կգտնվեն Թանբը և Տենկեթ թրքաբնակ գյուղերը:

Զեյթունի շրջակա հին վանքերեն մեկի ավերակը կգտնվեր Զեյթունի հարավային ուղղության վրա 13 կմ. հեռավորությամբ, Զիհուն գետի արևմտյան կողմի լեռան դազաթի մոտ, Արեգինի հյուսիսը: Զեյթունի հարավային ուղղության վրա խեղի կամ Վանք գյուղը նշած է միջնադարյան շրջաններու ղզլակ և վանք: Այժմ գյուղը կկոչվի Ֆենք: Այստեղ ժամանակին գրված են ձեռագիր մատյաններ: Այժմ Ֆենք գյուղի ղզլակն և վանքն ոչ մեկ հետք չէ մնացած: Վանք գյուղի և Արեգինի միջև երկարող հին ճամբան կանցնի Անդրեասենց կամ Արապողանենց գյուղին, որ Վանք գյուղին 4 կմ. հարավ-արևմուտքն է:

Ոմանք կկարծեն, թե Անդրեասենց անապատը կգտնվեր Անդրեասենց կամ Անդրեասանց գյուղի եղած տեղը. այս կարծիքը սխալ է, որովհետև Անդրեասանց անապատը Վահկայի մոտերը կգտնվեր:

Կա նաև Ֆենք անունով ուրիշ վայր մը, որ կգտնվի Զեյթունի հարավային ուղղության վրա, Դերեբլույի մոտ: Բարձրավանդակի վրա վանքի ավերակներ կտեսնվին: Վանքի

գտնված բարձրավանդակի ստորոտն Ֆենք-չալ վտակը կբխի: Վանքը կգտնվի Հովտի լեռան այժմ Գարլը-թեփե կոչված 2100 մետր բարձրություն ունեցող գագաթի շրջակայքը: Ռուբինյան իշխանության շրջանի նշանավոր Հովտի վանքն է այս, որ Հեթում Ա թագավորի և Զաբել թագուհիի կողմն Տևտոնյան հյուրընկալ ասպետներուն 1236 թվականին տրված էր իբրև կալված:

Զեյթունի հարավ-արևմտյան ուղղության վրա, 25 կմ. հեռու, Թեքիր գետակի ափին կա նշանավոր Զուգուր-հիսար կամ Հայոց Կանչի Բերդավան գյուղը: Սույն Բերդավանը ուներ Կանչի հայաբնակ և Զուգուր-հիսար թրքաբնակ իրարմե անջատ գյուղերը: Կանչիի մեջ է, որ Ստեփանոս Ուլնեցին և 34 քրիստոնյա հարազատները, 18 օգոստոս 362 թվականին, կռապաշտ հռոմայեցիներու կողմն նահատակվելով, Ուլնիա թաղված են: Բյուզանդական կայսրության շրջանին Կանչիի մեջ Ս. Ստեփանոսի վանքը կառուցված էր: Քրիստոնեության տարածման նախնական շրջաններուն, հայերու և հույներու միջև խտրություն չըլլալուն՝ Ս. Ստեփանոս Վանքի սկզբնական շինությունը հայկական թե բյուզանդական ըլլալը մեծ նշանակություն մը չէ ունեցած: Համենայն դեպս Ստեփանոս Ուլնեցին հայ եղած է և հույներն ալ հայոց պես նահատակը սուրբերու կարգին անցուցած են: Ս. Ստեփանոսի վանքը Կիլիկիո հայկական ամենահին վանքերեն մին էր:

Զուգուր-հիսարի Կանչի կամ Կանչին բերդը Կիլիկիո հայոց թագավորության կարևորագույն բերդերեն մեկն էր: Հռոմեական շրջանին շինված այս բերդը հայոց ձեռքն անցած էր դեռ Պարոն Թորոս Բ-ի ժամանակ: Կանչի բերդը կհսկեր Թեքիրի գետանցքի ճամբով Մարաշեն դեպի Կոկիստնի դաշտը ելող ճամբուն:

Զեյթունի շրջակայքը գտնվող Կոկիսոն, էլպիստան, Մարաշ, Անդրբլեն, Դյոնկեյե և այլ գյուղաքաղաքները ճամբաներու կարևոր հանգույցներ են: Կոկիսոնի և էլպիստանի ընդարձակ դաշտերին կանցնեն Միջին Փոքր Ասիո և Հյուսիսային Ասորիքի միջև երթևեկող առևտրական քարավանները:

Հին, ամուր բերդավան Կոկիսոնը այժմ խեղճովրակ գյուղաքաղաք մըն է: Իր հին նշանակությունը և կարևորությունը կորսնցուցած է: Կոկիսոնը հին հայոց Կոկաց երկրի կեդրոնն էր: Կոկիսոնը և շրջակայքը մեր թվականի սկզբնական դարերեն սկսյալ հայաբնակ եղած են: 404 թվականին Կոստանդնուպոլսն Կոկիսոն արքայաժողով Ս. Հովհաննես Ոսկեբերան հայրապետը իր գրած նամակներու մեջ Կոկիսոնի և շրջակայքի հայոց բարեսիրտության և հյուրասիրության մաս

¹² Որպեսզի նոր Ֆոնուզ գյուղաքաղաքը հեն Ֆոնուզին դանդաղանվի, եժոց ալ կրտսին:

սին գովասանքով արտահայտված էր: Նմանապես Հոռոմի նշանավոր ատենաբան և հոգևոր Պրոյերսհոֆեր կոկիսոնցի հայ մըն էր (Կոկիսոնցի Պարույր), որու կիսանդրին Հոռոմի հրապարակներեն մեկուն վրա կանգնեցուցած էին: Կանչի բերդի մոտ նահատակված Ս. Ստեփանոս Ուլնեցին ալ կապացուցանե, թե հայերը Տավրոս լեռներու մեջ բնակութուն հաստատած էին դեռ հեթանոսական շրջանեն, հավանաբար Մեծն Տիգրան Բ-ի Կիլիկիա և Ասորիք արշաված շրջաններուն: Այս կողմերը ամենաքիչը 2000 տարվա բնակութուն հաստատած հայը քսաներորդ դարու առաջին քառորդին հայաջինջ կոտորածներու պատճառով վերջնականապես Կոկաց երկրեն վերացավ: Հայաջինջ կոտորածներու նախօրյակին, Կոկիսոնի մեջ մնացած էր 80 տուն հայ բնակչություն: Իսկ Կոկիսոնի շրջակա գյուղերեն Քիրեջը ուներ 100 տուն, Դեյրմենդերեն՝ 120 տուն, Դաշուլը՝ 135 տուն, Թեքիրը՝ 30 տուն, Գյուլիումար, Զամուս-Հյույուք և Հայք (Հյույուք) գյուղերը՝ 20-ական տուն հայ բնակչություն ունեին: Կոկիսոնը Զեյթունի հյուսիս-արևմտյան ուղղության վրա, 32 կմ. հեռու, Կոկիսոն գետակի մոտ հիմնված է:

Զեյթունի հյուսիս-արևելյան կողմը, 45 կմ. հեռու, էլպիստան գյուղաքաղաքն ալ կարևոր է հին բնակավայր մը եղած է: Էլպիստանի շրջակայքը կտեսնվին հիթիթական շրջանի քաղաքի մնացորդներ: Էլպիստանը վերահիշյալ աղետակի թվականներուն ուներ 4000 հայ բնակչություն: Էլպիստանի արևելյան ծայրամասի Գյավուրքյույը ուներ 25 տուն հայ բնակչություն: Էլպիստանի մոտակա էֆսուս հին գյուղաքաղաքը, որ հինն ի վեր հայաբնակ ավան մը եղած է, ուներ 2000 հայ բնակչություն: Էֆսուսը Բյուզանդիոնի հալաղգի Մորիկ կայսեր (582—602) ծննդավայրն էր և Հուլյն Սկեղեցվո կարևոր կեդրոններեն մեկը:

Էլպիստանը, Դուզատիրօղլու բռնապետներու իշխանանիստ մայրաքաղաքը ըլլալով հանդերձ, մոտակա Զեյթունի հայերը լրիվ իր տիրապետության տակ չէր կրցած առնել: Այս պատճառով, շրջակա թուրքերուն աչքին փուշ դարձած էր Զեյթունի և շրջակայքի հայությունը:

Կիլիկիո գլխավոր 4 գետերեն մին եղող Զիհուն գետը սկիզբ կառնե Էլպիստանի մոտակա ակերեն: Էլպիստանի և Կոկիսոնի շրջակա գյուղերը թրքախառն կամ միայն հայաբնակ եղած են: Իսկ դեպի հարավ, Զեյթունի ավելի մոտ շրջաններու գյուղերը գրեթե զուտ հայաբնակ եղած են: Կանչի մեջ գոյություն ուներ երկու գյուղ, մեկը թրքաբնակ Զուբուր-հիսարն էր և մյուսը՝ կողքի

Կանչիի հայաբնակ Ալաջաջօնք գյուղը, որ ուներ 35 տուն բնակչություն:

Զեյթունի արևմտյան կողմը, Կանչիի և Զեյթունի միջև, կային բազմաթիվ հայ գյուղեր, որոնցմե Դոդճըղազը ուներ 27 տուն, Հաջի-գերեն՝ 53 տուն, Սիոնեն՝ 25 տուն, Զերմիլեն՝ 73 տուն, իսկ Կուլեղը բոլորովին հայաբնակ էր:

Կոկիսոնի հարավը և Կանչիի արևմտյան կողմը կա հայոց նշանավոր Կապան բերդը, Կոկիսոնեն դեպի հարավ հոսող Կապան գետակի գետանցքի վրա, բարձրաբերձ քարագլուխի մը վրա կառուցված: Կիլիկիո գետանցքին և ճանրուն: Կապանի և Կոկիսոնի միջև կա նեղ և երկար լեռնային կարևոր ճանապարհ մը: Դժվարամատչելի և դժվարակոխ այս ճամբան կանցնի էյէրբելի և Ճանճո (Զինչին բողազը) կիրճերեն: Միջնադարյան այս կարևոր ճամբուն կհսկեին Կոկիսոնի, Ճանճո և Կապանի բերդերը: Կանչիի և Կոկիսոնի միջև երկարող լեռնային ճանքան Թեքիր գետակի նեղ գետանցքն ի վեր Աթուրու և Թեքիրի կիրճերեն անցնելու հետո, Կապան—Կոկիսոն ճամբուն միանալով, էյերբելի կիրճեն դեպի հյուսիս կերկարի: Այժմ այս լեռնային ճամբան արդի երթևեկության միջոցներուն ձեռնառու ըլլալուն համար լքված է: Միջին դարերու աշխարհակալ բանակներու և առևտրական քարավաններու երթևեկության գլխավոր ուղին էր Կոկիսոնեն դեպի հարավ՝ Կիլիկիա և Ասորիք երկարող ճանապարհներու անցք տվող այս լեռնանցքը:

Կապան բերդավանը Զեյթունի հարավ-արևմտյան կողմը կգտնվի և անկե 38 կմ. հեռու է: Հավանական է, Կապան բերդը և շուրջի բնակավայրը հիմնված են Բյուզանդական կայսրության շրջանին, այս կողմերը հնուց ապրող հայերու կողմեն, որովհետև բյուզանդա-արաբական (Ը—ԺԱ դարեր) պատերազմներու շրջանին Կապան բերդի անունը բազմիցս անգամներ *Καπνεβερτο* (Քաբեխեբերդի—Կապնուբերդ) ձևով արձանագրված է: Բյուզանդական շրջանի հայանուն Կապան բերդի անունը, բառի ստուգաբանությունով, կնշանակե կապանք, փակոց, կապ, նեղ կիրճ, կիրճի փակոց: Ռուբինյան իշխանության շրջանին Կապանի բերդը երկրի կարևորագույն ամրություններեն մեկն էր: Կապանի մեջ կար հյուսիսային սահմանի մաքսատուն: Կապանի մաքսատան եկամուտը Սիսի արքայական գանձարանին կպատկաներ: Կապանի բերդակալները Սիսի պալատի ամենն վստահելի իշխաններն ըլլալին: Կապանի բերդը երկիրը կպաշտպաներ հյուսիսի թշնամի սելջուկներու հարձակումներեն:

Կապան բերդի հյուսիսը, 1 ժամ հեռավորությամբ, կգտնվի անառիկ ձանձո բերդը, որ կիշխե կիրճին և զետաճումին: Կապան բերդը Կիրիկիո հայոց թագավորության վերջնական անկումին հետո իր անկախությունը երկար ժամանակ կրցած է պահպանել¹³: Կապան բերդը ձեռք անցնող Շահսուարի առջև Սիսի ձամբան մասամբ բացված էր: 1217-ին սելջուկ սուլթան Իզդեգդին Քեյքաուսը, Կապան բերդը ձեռք անցնելով, կշանար Անդրորենի վրայով Սիս մայրաքաղաքը իջնել: Նույն տակտիկան Շահսուարը գործադրեց, բայց ա՛լ Կապան բերդի հայոց օգնող Մեծն Լևոն թագավոր մը չըլլալուն, Կապանը Դուգադիրօղլուներու ձեռքն ինկավ: Շահսուար Կապանին հետո հերթով Անդրընը գրավեց, ապա այժմու Գաղիլիի շրջանին մեջ Կովկասի Կարս քաղաքին զաղթեցված թուրքմենները բնակեցնելով՝ Գարսուզգադրիյն անուշով գյուղաքաղաք մը հիմնեց: Գարսուզգադրիյնին Սիս 40 կմ. հեռավորությամբ և ուղիղ ձամբա կար: Սիսը ա՛լ ավարառուներու առաջ բաց էր, և այնպես ալ եղավ: Սիսի հայությունը Շահսուարի հարձակումներին շատ կորուստներ ունեցավ:

Կապան բերդը թուրքմեններու ձեռք անցնելին հետո, բերդի հայ բնակչությունը այնտեղն վտարվեցավ և անկե 1 ժամ հեռու հարավ-արևելյան կողմը դաշտի մեջ նոր Կապան բնակավայրը հիմնվեցավ: Ընշումներու և բռնություններու պատճառով, Կապանի կարգ մը հայեր Խալա՛վ կրոնը ընդունելու պարտավորվեցան: Կապան բերդի և Կապան հայ գյուղի միջև Կապանի իսլամ գյուղը կաղմվեցավ: 1921 թվականի աղետալի օրերու նախօրյակին, Կապանի հայ գյուղը ուներ 400 տուն հայ բնակչություն: Կապանի և Կանչիի միջև կային Չուբուրբուղ և Դեյլիմենքաշը հայ գյուղերը:

Կապանի հարավը կային բազմաթիվ հայ գյուղեր, որոնցմե գլխավորն էր Բունդուբը՝ 200 տուն հայ բնակչությամբ, Զեյթունի հարավ-արևմտյան ուղղության վրա, 32 կմ. հեռու: Բանդուբի հարավային կողմը կար Սիսնե գյուղը 25—30 տուն հայ բնակչու-

թյամբ: Կապանի հարավը, այժմու Դավութ գյուղի մեջ, կբնակեին 70 տուն հայեր, և գյուղը կկոչվեր Դավութենց, որ Զեյթունեն մոտավորապես ունի 42 կմ. հեռավորություն: Դավութենց գյուղի շրջակայքը կային Շիվիկի, Տրդատենք և Քարկաշալը հայկական գյուղերը, առաջինը՝ 150, իսկ երկրորդը՝ 80 տուն բնակչությամբ:

Կապան բերդն 17 կմ. հեռու, հարավային ուղղությամբ, Շիվիկի և Դավութ գյուղերու մոտը, Կապան—Անդրընին ձամբուն վրա, Կապան զետակի արևմտյան կողմը, դաշտի մը մեջ կտեսնվի Կիրիկիո հայոց նշանավոր Շողական բերդը, կիսակործան վիճակով: Թուրքերը այս բերդը Աղաթ-գալե կանվանեն, որ Սմբատ սպարապետի Տարեգրքի մեջ նշված Իդտի բերդն է: Շողական բերդի շուրջ, 1217 թվականին, հայոց և սելջուկ սուլթան Իզդեգդին Քեյքաուսի միջև տեղի ունեցած ճակատամարտին մեջ հայերը աղետալի պարտության մատնվեցան: Մեծն Լևոնի հիվանդութենեն և ծերութենեն օգուտ քաղելու և սելջուկներու բազմիցս հայերին կրած պարտություններու վրեժը լուծելու մտադրությամբ, սելջուկ սուլթանը մեծ բանակով մը Կոնիստենն իջնելով Կապան բերդը պաշարեց, բայց պաշարման գործողությանց մեջ անհաջողության մատնվելով, բանակը Շողական բերդի դաշտը քաշեց: Հայկական հետևա՛հ ու հեծելազորը մոտակա լեռան վրա դիրք բռնած էին: Ծակատամարտի սկիզբը հայոց բանակի մեջ խառնաշփոթություն հառաջ եկավ: Մեծ իշխաններն հունասեր կուսակցության ներկայացուցիչ Ատոմ Պալը, թշնամու թվի գերակշռությունը պատրվակելով, ազգային կուսակցության ներկայացուցիչ Լամբրոնի տեղ Կոստանդին Պալի ուժեղը թշնամու դիմաց մինակ և աննպաստ դիրքի վրա ձգելով, ետ քաշվեցավ: Ավատապետական շրջանի մարդոց համար սովորական իրադարձություն կնկատվեր այսպիսի դավադրությունը: Շողական բերդի առջև հայկական բանակը մեծ կորուստ և շատ զերիններ տվավ: Գերի ինկած էին բազմաթիվ իշխաններ, զորավարներ, որոնց մեջ Ատոմ Պալը և Կոստանդին Պալը: Սելջուկ սուլթանը այս հաղթանակին ուրախ, Կապան բերդի պաշարումը ուժեղացուց: Շողականի պարտության գույժը երբ Սիս հասավ, Մեծն Լևոնը մայրաքաղաքին մեջ գտնվող հեծելազունգով շատ արագ գնացրով անպաշտպան սելջուկներու երկիրը արշավեց: Երկիրը սուրի, հուրի, թալանի մատնելով ասպատակեց: Երկրին խորքերը մխրճվելով, անցած տեղերին հուրի և արյունի ակոս մը բացավ, մեծ ավարով երկիր վերադարձավ: Սելջուկ սուլթանը իր երկրին մեջ կատարվածն անտեղյակ, Կապան

13 Կապան բերդի հայերը Կիրիկիո հայոց Ռուբինյան թագավորության անկումին (1375) հետո, 90 տարի շրջակա իսլամ տարրերու շարունակական ճնշումներուն դիմադրեցին: 1465 թվականին՝ Կիրիկիո հայ բնակչության գլխուն պատուհաս Դուգադիրօղլու բռնապետներն Շահսուարը, (1465—1472) երկարատև պաշարում և պատերազմներ հետո, Կապան բերդը հայոց ձեռքն խլեց: Քիչ ժամանակ անց, ԺՋ դարու սկիզբներուն, Զարմանուհի անունով քաջ կին մը 300 հայ կարիճներով Կապանի, Ֆոնուղի, Կանչիի, Զեյթունի և Արեգինի կողմերուն 35 տարի տիրեց է:

բերդի առջև ժամանակ կանցնեք: Մեծն Լևոնի ըրած գործերը իմանալով, Կապանեն իր երկիրը քաղվեցավ և հայոց հետ հաշտութիւն կնքեց: Մեծն Լևոն իր իշխանները գերութենէն ազատելու համար, մեկ տարի հետո սելջուկներուն բերդեր և ընդարձակ հողամասեր տալ պարտավորվեցավ:

Մեծն Լևոնի մահէն (1219) հետո, Կիլիկիո հայոց թագավորութեան գահի շուրջ ծայր տվող մրցակցութիւններու ընթացքին, Կոստանդին Պալլը հաջողեցավ սպաննել տալ դավադրող Ատոմ Պալլը:

Միջնադարեան հայը, բնութեամբ լեռնային երկրի ժողովուրդ ըլլալով, անձնական ապահովութիւնը բերդերու, ամրոցներու պաշտպանութեան մեջ կիսատներ: Նմանապէս հայաշատ կնդրոններու մոտերը, ամրոցներու հովանավորութեան տակ կարեւոր վանքեր ալ կգտնվեին: Կիլիկիո մեջ ալ շատ բնական երևույթ պետք է նկատել հայկական բերդերու և վանքերու շրջակայքը հայ գյուղերու գոյութիւնը:

Վերոհիշյալ Ֆոնուզ բերդավանի և Վանք ավանի շրջակայքը կային բազմաթիւ հայ գյուղեր: Ֆոնուզ գյուղաքաղաքը ուներ 300 տուն հայ բնակչութիւն: Ֆոնուզի հարավը գտնվող գյուղերէն Աղալուն ուներ 120 տուն հայ, Պուլուրուն՝ 40 տուն հայ, Թելեմեխը՝ 80 տուն հայ բնակչութիւն: Գարատուօ, Մաջարլը, Սուլաթը գյուղերն ալ հայ բնակչութիւն ունեին: Զեյթունի և Ֆոնուզի միջև Խերդեհ (այժմու Գարադաճ) գյուղը 70 տուն, Ագարիկենց գյուղը 12 տուն, Ավագկալ կամ Մըխալ գյուղը 150 տուն հայ բնակչութիւն ունեին: Զեյթունի հարավային կողմը մինչև Մարաշ քաղաքը հոծ հայ բնակչութեամբ գյուղեր կային: Ասոնցմէ Դալաճըխ գյուղը, ուր հին բերդի մը մնացորդները կգտնվեին, ուներ 13 տուն, Զեյթուն գետակի և Թեքիր-Ֆոնուզ միացյալ գետակներու իրար խառնըված տեղը գտնվող Շատալաք գյուղը՝ 16 տուն, Անդրիասանց կամ Ալապոզանենց գյուղը՝ 30 տուն, Վանքը կամ Խեպին՝ 25 տուն, և այս շրջանի ամենեն կարեւոր և մեծ գյուղը՝ Արեգին կամ Ալապաշ 300 տուն հայ բնակչութիւն: Այս գյուղերու շարքին կայտականին Պեհեսնիլիք, Գարաբլութլուք, Զաբրդեք և Տոնիկենց հայ գյուղերը:

Մարաշ քաղաքը կոտորածներէն և աքսորին առաջ ուներ միայն 4 500 տուն հայ բնակչութիւն: Զեյթունի արեւելեան կողմի հայ գյուղերու խումբի մեջ՝ Ավագենը՝ 28 տուն, Դիշենը կամ Եղիզենը 56 տուն, նոր գյուղը 23 տուն, Ս. Աստվածածին վանքի կողքի Վանքի գյուղը 104 տուն, Պեշեն գյուղը 50 տուն և Սարըգյուղի, Գալուստենը գյուղերը հայ բնակչութիւն ունեին:

Վերոհիշյալ հայ գյուղերէն զատ, Զեյթունի հարավ-արեւմտեան ուղղութեան վրա, Մարաշ քաղաքի արեւմտեան կողմը՝ Զիհուն գետի երկու կողմը, հայաբնակ երկրամաս մը կար, ուր հայերը դեռ Ռուբինյան իշխանութեան շրջաններէն ունեցեր են բերդեր և վանքեր: Զեյթունի հարավ-արեւմտեան ուղղութեան վրա, մոտավորապէս 42 կմ. և Մարաշ քաղաքի արեւմտեան կողմը, 29 կմ. հեռու, Զիհուն գետի և Կապան գետակի միջև մնացած երկրամասի վրա կար Հայոց Մեծ գյուղը¹⁴ կամ Թուրքերու Ենիշեգալեն, որ 300 տուն հայ բնակչութիւն ուներ: Այս գյուղին մեջ կար կիսակործան բերդի մը մնացորդը, որ Ռուբինյան իշխանութեան շրջանի գլխավոր բերդերէն նոր Բերդն էր:

Ենիշեգալի արեւելեան կողմը, 4 կմ. հեռու, կա Մուճուրդերի գյուղը, ուր հայերը ունեին 300 հոգի (60 տուն) բնակչութիւն: Ենիշեգալի հարավ-արեւմտեան կողմը, 6 կմ. և Զիհուն գետի աջ ափին 6 կմ. հեռու, Դյոն-կելե¹⁵ գյուղաքաղաքը ուներ 1 000 հոգի (120 տուն) հայ բնակչութիւն: Իրարու մոտ այս երեք հայաբնակ գյուղերու մեջ ժԹ դարու երկրորդ կեսին իտալացի Ֆրանչիսկյան վանականները (L'ordre des Franciscains de Terre-Sainte) մեյմեկ վանք հիմնեցին, և սկսան տեղւոյն հայութեան մեջ կաթողիկոսութիւն տարածել: Իտալացի այս կաթողիկ վանականներու կարճ գործունեութիւնը վերջ գտավ 1895 թվականի նոյեմբեր ամսուն կատարված խժժութիւններու ընթացքին:

Հստ Վիեննայի Միթիթարյան ուխտեն Զ. Զ. Ոսկյանի, ԺԲ—ԺԳ դարերու միջև գործունեութեամբը նշանավոր եղած Այգեկի վանքը Մուշուրդերեսի Ֆրանչիսկյան վանականներու վանք շինած տեղը կգտնվի: Զ. Զ. Ոսկյան՝ Այգեկի վանքի մասին ստույգ կգրէ. «Մարաշի մոտ Դունգալա շրջանի մեջ, արշի Ենիշեգալի Մուշուրդերեսի կողմած տեղը, կգտնվի հին Այգեկի վանքը: Վանքի նույն տեղը՝ Գաբլուսեն ֆրեքները երկու մեծ վանքեր շինեցին»¹⁶, Այգեկի վանքը շինված ըլլալու է Ռուբինյան իշխանութեան 1166—1176 թվականներուն:

Ենիշեգալի (Մեծ գյուղ—Բյոյուկբյոյ) և Դունգալի միջև Մուշուրդերեսի մոտ կար Զյուրյուկգոլ գյուղը, որ ուներ 60 տուներ:

14 Այժմ՝ Մեծ գյուղի վայրում կա Պյուրբոյու գյուղը:

15 Դյոնկելե, այժմու Դունգալեն է, բերդի մը մնացորդը, որ կիշին Զիհունի աջափնյա ճամբուն: Այս ճամբան Մարաշը, Էլրիստանը և Կոկիսոնը կկապի Կիլիկիային և Ալեքսանդրիայի ծոցին:

16 Զ. Զ. Ոսկյան, «Կիլիկիայի վանքերը», Վիեննա, 1957:

բաղկացած 300 հայ բնակիչ: Չյուրյուղկզոզ գյուղի մեջ այժմ ալ կան ամրոցի մը կիսակործան աշտարակն ու պարիսպները: Ենի-ջեգալիի և Չյուրյուղկզոզ գյուղերու միջև կար նաև 50 տուննոց Դեմրեբ հայաբնակ գյուղը: Նմանապես Ենիջեգալիի մոտն էր Արարլար հայ գյուղը՝ 15 տուն բնակիչով:

Զեյթունի հարավ-արևմտյան կողմը, 54 կմ. հեռու, Զիհուն գետի աջ կողմեն անցնող ճամբու վրա, այժմու Անապատ գյուղին մեջ, կա Հեսուանց կամ Հեսուլանց անապատի լքված շենքեր: Կիլիկիո հայոց թագավորութեան շրջանի Անտիոք մեծ քաղաքի հայոց առաջնորդ եպիսկոպոսներու նստոցը Հեսուլանց վանքն էր: Անապատ գյուղեն քանի մը կմ. հարավ, Զիհուն գետի ձախ կողմը, հին Դերեքյոյ գյուղի մոտ, Հովտի լեռան վրա, կա հայոց Հովտի վանքը, իսկ Անապատ գյուղեն քանի մը կմ. արևմուտք, այժմու Քոդ-Ֆենք գյուղին մեջ, կգտնվին նշանավոր Շուրը անապատի լքված և ավերված շենքերը:

Ինչպես կերևա, իրարու մոտ դիրքերու վրա կառուցված այս վանքերը մաս կկազմեն Ամանոսյան լեռներու հյուսիսային ծայրամասի վանքերուն: Չորի մը մեջ կառուցված Դերեքյոյ ուներ 140 տուն կամ 850 հոգի բնակչություն: Դերեքյոյի մոտ, հյուսիս-արեւմելյան կողմը, կար Ֆրեդրեքս գյուղաքաղաքը՝ 400 տուն կամ 2500 հոգի հայ բնակչությամբ: Նմանապես Զիհուն գետի աջ կողմը, Մարաշի և Հովտի վանքի միջև, այժմու Դեիլչայ գետակի ափին, Քիշիֆլի գյուղը ուներ 82 տուն հայություն, և Մարաշի հարավ-արևմտյան ուղղությամբ վրա, Ագսու և Դեիլչայ գետակներու միջև, կգտնվեր այժմու Բեգ-Հեմլուղլը կամ նախկին Զամուսթու հայոց գյուղը:

Զեյթունի շրջակայքը, մոտավոր կամ հեռավոր վերահիշյալ հայ գյուղերեն զատ, ուրիշ հայաբնակ վայրեր ալ կային, որոնց մասին գրելը մեր հոգվածը շատ պիտի երկարաձգեր: Այստեղ հայ գյուղերու շուրջ գտնվող թուրքմեն, քուրդ և չերքեզ գյուղերու մասին պիտի չանդրադառնանք:

Զեյթունեն հարավ-արևելք, մոտավորապես 18 կմ. հեռու, Զիհուն գետի ձախ կողմը, Ընկուղեկ լեռան արևմտյան կողմի վրա, Գարամանլը գյուղի մոտ, Քըսըզ կիրճին իշխող դիրքով կգտնվին նշանավոր Ընկուղուտ բերդը և վանքը: Ընկուղուտ բերդը Կիլիկիո հայոց թագավորության ամենակարևոր ամրոցներեն մին էր: Հայերը այդ բերդը գրաված էին բյուզանդացիներեն: Այս բերդը նշանավոր եղած է բյուզանդա-արաբական պատերազմներու շրջանին: Քըսըզի կիրճեն անցնիլ ջանացող արաբական զորքերուն արգելք հանդիսացող Ընկուղուտ բերդը արաբական աղ-

բյուրներու մեջ Ալ-Ջաուղադ անունով հիշված է, որ հայերեն Ընկուղուտ կամ Ընկուղուտ կնշանակե: Միջին դարերուն և այժմ Մարաշի և Զեյթունի շրջակայքը ընկուղենի պուրակներ շատ են:

Զեյթունի հարավը, 16 կմ. հեռու, Շուրա կամ այժմու Շատալաք գյուղի արևելյան կողմը, Զեյթուն-դերեն կամ Շուրը գետակի ձախ ափի լեռան կողին վրա հիմնված է Կյուրեմտինի նշանավոր դղյակը, որ կհսկե գետանցքին, Մարաշ—Կոնիսոն և Մարաշ—Զեյթուն ճամբաներուն: Կյուրեմտինի բերդի ստորոտը կգտնվի Կյուրեմտինի կիրճը: Ոմանք Կյուրեմտին բերդի անունին կրատուն կամ կռատուն բառեն սերած ըլլալը կկարծեն¹⁷, իսկ իմ կարծիքով Կյուրեմտինը ձևափոխված պետք է ըլլա գրատուն բառեն, որովհետև Կիլիկիո հայոց թագավորութեան այս շրջանին ալ վանքերու և դղյակներու մեջ ձեռագիր մատյաններ կպատրաստվեին: Մոտակա Խեպի վանք-դղյակի, Արեգինի վանքի, Զեյթունի վանքերու, Ֆռնուղի Ս. Կարապետ վանքի և հատկապես Բերդուսի մոտակա Մեծ-քար ամուր դպրոց-վանքի մեջ գրված ձեռագիր մատյաններ մինչև մեր օրերը հասած են:

Մինչև այժմ Կյուրեմտինի բերդի Ռուբինյան իշխանության շրջանի հայերեն անունը ստույգ չէ: Ոմանք այս բերդի համար կարծիք կհայտնեն, թե «Դղյակն բարձր» կամ «Բարձր դղյակ»-ն է, ոմանք ալ Կադինա կամ Կադենի բերդը կկարծեն: Մինչև որ Կադինա բերդի, բարձր դղյակի, Շուրկա գետի և հարակից դիրքերու վերջնական տեղադրումը ստույգ կերպով չհաստատվի, Կյուրեմտինի բերդի անցյալը մթուշյան մեջ սքողված պիտի մնա: Համենայն դեպս, այս դղյակը ռազմագիտական կարևոր դիրքի մը վրա կառուցված է: Նույնիսկ 1854 թվականին, Զեյթունի հայերը թուրք-ռուսական Ղրիմի պատերազմի պատճառած առիթեն օգտվելով և ապագա հարձակում մը կանխելու համար, որոշեցին Մարաշ—Զեյթուն ճամբու վրայի այս կարևոր դիրքով բերդը վերանորոգել: Այս պատճառով ալ Մեյլիքյան Արծրունի Հովակիմ աղան Զեյթունի հարավային ձախակի այս դիրքը ամրացնելու գործին ձեռնարկեց, բայց դրամի նվազության պատճառով, Ռուսատանեն նյութական օժանդակություն ձեռք բերելու համար Կովկաս ուղղվեցավ: Բայց Կարին (Էրզրում) քաղաքի մեջ թուրքերն ձանջվելով, իբր խռովարար ապստամբ և դավաճան՝ մահապատժի ենթարկվեցավ:

Կյուրեմտինի բերդին արևմուտք, Զեյթունի գետակի աջ կողմը, ցցված է խոշոր քարածալո մը, որ Ալի-գայա կամ հայոց կողմն

¹⁷ Զեյթունցի, «Զեյթունի անցեալն և ներկայէն», էջ 7:

Մեծ-քար կկոչվի և բնական բերդի մը տեսքը ունի, և կհսկե Քեպիլի կիրճին: Ոմանք կկարծեն, որ Բերդուաի մոտակա հայոց Մեծ-քար վանքը այստեղ գտնված ըլլա¹⁸: Բայց այս սխալ է, քարաժայռի Ալի-գայա անունը տրված է 1782 թվականին Զեյթունի վրա արշավող օսմանյան կայսրության Մարաշ նահանգի զինվորական ուժերու ընդհանուր հրամանատար Ալի փաշայի կողմն, որ Զեյթունցիներեն վրեժ լուծելու մտադրությամբ, մեծ բանակով մը հայոց վրա բալեց, բայց Կյուրեքտիի բերդի մոտակա այս քարաժայռի կողքին եղած ընդհարումի ընթացքին պարտության մատնվելով, Մարաշ փախավ, և կրած հուզումնն կաթվածահար ըլլալով, մեկ ժամեն մահացավ: Ահա այս դեպքն հետո է, որ քարաժայռը կոչվեցավ Ալի-գայա, այսինքն՝ Ալիին ժայռ¹⁹: Մինչդեռ Մեծ-քար վանքի անունը կազմված է Մեծ քարայր-են, որ կրճատվելով Մեծ-քար կամ Մեծ-այր կկոչվի: ԺՅ դարուն կառուցված վանքի մը դիրքը, ԺԸ դարուն պատահած դեպքի վայրի մը հետ պետք չէ շփոթել:

Մեծ-քար վանքը եղած է մեծ քարայրի մը կողքին: Այս պատճառով վանքը ստացած է Մեծ քարայր բառն Մեծ-քար կամ Մեծ-այր անունը: Վանքը կառուցված է Ռուբինյան իշխան Պարոն Մեհհի (1170—1175) կողմն, որ նույն վանքի մեջ ալ թաղված է: Մեծ-քար վանքի կողքին գտնվող մեծ քարայրը թաղված էին 304 թվականին Անավարդայի մեջ նահատակված երեք քրիստոնյաներ, որոնք հետո Հուլն Եկեղեցվո կողմն սուրբերու կարգին դասված էին: Մեծ-քար ամուր վանքը կառուցված էր հայ մտավորականության զարգացման օժանդակելու նպատակով: Մեծ-քար վանքին մեջ կուսանեին ազնվական դասի զավակներ և հոգևորականության ընծայացուներ: Մեծ-քար վանքը, Կիլիկիո հայոց պետության մեջ, Զերմաղբուրի վանքին հետ, կրթական երկրորդ կեդրոնն էր: Այժմ Մեծ-քար վանքի դիրքը կարելի է գտնել Մարաշ քաղաքի հյուսիսը, Ախլը-դաղ լեռան հյուսիսային կողին վրա: Յեղեկիրմեն թեփե գագաթնն 40—45 ռոպե (4 կմ.) հեռու, Մարաշ—Զեյթուն ճամբուն վրա գտնվող Խանփունարի ակնն դեպի արևելք 5 ռոպե հեռավորության վրա կգտնվի Մեծ-քար վանքի կողքի մեծ քարայրը, ուր ճամբորդները հաճախ ձիերով կգիշերեն: Այս քարայրը, Բերդիզայ գետակի հարավի կողմը, 1,5 ժամ (8 կմ.) հեռու է: Այժմ ոչ քարայրին մեջը

և ոչ ալ կողքին գերեզմանի և վանքի շինությունաց հետքեր չեն մնացած: Բոլորն ալ հիմնահատակ փլցված և ոչնչացված են:

Պետք է նկատի առնել, որ մինչև քսաներորդ դարու առաջին քառորդը հրատարակված հայերեն գրականության մեջ Բերդուաը կնշանակե ոչ թե գյուղաքաղաքի անուն, այլ Բերդիզ-չայ գետակի աջ և ձախ կողմնն բարձրացող կողերու և Զիհուն գետի մոտ տարածվող հովիտի անունն է, որ կպարունակեր այժմու Սարըշուգուր, Մագսուդլու, Թեթիրլի, Գարամանլը և շրջակայքը մեջը առնող երկրամասը: Ախլըդաղի և Ընկուզուտ լեռներու կողերն և Բերդիզ-չայ գետահովիտն կազմված այս երկրամասը կկոչվեր Բերդուա և կնեկայացներ փոքր գավառ մը:

Զեյթունի և Մարաշի միջև երկարող ճամբուն վրա կան նաև բերդ մը և դիտանոց մը: Այս բերդը կգտնվի Մարաշ—Յունկյութի կամուրջի հին ճամբուն վերևը և Ճանճիկ բերդի վրա Ճանճըգ բերդ կկոչվի: Ճանճիկ բերդը կգտնվի Մարաշեն 4 կմ. հեռու, անոր հյուսիս-արևմտյան կողմը, Ախլըդաղ լեռան հարավը, լայնանիստ քարաժայռ բլուրի մը գագաթը, Օլուջաք լեռնանցքի արևելյան կողմը, բարձրահայաց դիրքով: Այժմու Դեվե-պաղըդան գյուղի մոտ կգտնվին բերդի ավերակները, լայնանիստ քարաբլուրի կողին կան միմափոր քարայրներ, որոնք միջին և նախորդ դարերուն իբրև մենաստան գործածված են: Այս բերդը կհսկե Յունկյութի կամուրջի ճամբու վրա գտնվող Օլուջաք լեռնանցքին և Ախլըդաղի վրայն դեպի հյուսիս երկարող ճամբաներուն:

Ճանճիկ բերդի հյուսիսը, Յեղեկիրմեն թեփե լեռան 1854 մետր բարձրությամբ գագաթին վրա կգտնվի ամրոցը, որ կկարծվի, թե դիտանոցի դեր կատարած է: Այստեղն կտեսնվին ամբողջ Բերդուա գավառը, Մարաշի դաշտավայրը, Յունկյութի կամուրջը և Զիհունի գետահովիտը:

Զեյթունը անցյալին մեջ պատերազմի արհավիրքներն զատ անցուցած է նաև կարգ մը սոսկալի աղետներ, որոնցմե 1884 թվականի սեպտեմբեր 22-ի ահռելի հրդեհը հրուճարակ դարձուցած է Զեյթունի ամբողջ շուրջն, եկեղեցիները և մեծ թվով բնակարաններ: Բնակարանները խիտ առ խիտ կառույցված ըլլալուն՝ վնասը մեծ եղած է: Այս հրդեհին այրած են Զեյթունի մեջ գտնվող բազմաթիվ ձեռագիր մատյաններ, հնություններ և նույնիսկ Զեյթուն գյուղաքաղաքի տուրքե դերձ մնալու մասին օսմանյան կայսր սուլթան Մուրադն ձեռք բերված նշանավոր հրովարտակը:

¹⁸ Agh assi „Zeitoun, depuis les origines jusqu'à l'insurrection de 1895., Paris, 1897, p 19:

¹⁹ «Ալի» թուրքերեն կնշանակե «քարձ», մեծ: Այս պատճառով հայերը թարգմանաբար կոչեր են Մեծ-քար:

Զեյթունի բնական աղետներեն մեկն ալ 1544 թվականի հունվար ամսին պատահած կործանարար երկրաշարժն է, որ 6 ամիս անընդհատ կրկնված է: Այս երկրաշարժին Ջեյթունի մեծ եկեղեցին փլեր է, բնակելի տուններեն մեկ մասը կողն ի վար քշվեր, կործաներ է: Այս ցնցումի ազդեցությունը էլ՝ բիստան ալ զգալի եղավ, էլբիստանի կեսը հողի մեջ ընկղմեցավ և մեծ կորուստներու պատճառ եղավ:

Զեյթունի մասին գրված հրատարակություններու մեջ Զեյթունի շրջակա բնակավայրեր և դիրքերու տեղագրական նկարագրությանց մեջ շատ անգամ կարգ մը հեռավորություններ ժամու հաշվով տրված են: Սովորաբար հետիոտն մեկ ժամվա հեռավորությունը 5 կիլոմետրի համահավասար է: Իսկ ջորիով կամ ձիով մեկ ժամվան հեռավորությունը ալ ավելի մեծ հեռավորության համապատասխան կըլլա: Գրականությանց մեջ նշված ժամվան չափերը ինչ հաշվի հիման վրա տրված ըլլալը ցույց տրված չեն: Այս պատճառով նույն հեռավորության համար տարբեր ժամեր տրված կըլլան:

Ուրուզվայի Մոնթեվիդեո քաղաքի Զեյթունի հայրենակցական միության կողմն հրատարակված «Զեյթունի պատմագիրք»-ը 1960 թվականին Բուենոս-Այրես տպված է: Այս սովոր հատորը կպարունակե Զեյթունի մասին հրատարակված գրությանց ամբողջական ժողովածուն:

Այս աշխատության մեջ հիշված գյուղերուն վրա պետք է ավելցնել Զեյթունի ամենակարևոր գյուղերեն Արեգինի գյուղախումբը, որ ուներ 300 տունն բաղկացած հայ բնակչություն, տարածված էր Զիհունի և Արեգինի գետակի միջև, Շենպեկ լեռան հարավի կողմի ընդարձակ երկրամասի վրա: Արեգինի

գյուղախումբի կեդրոնը կնկատվեր Ալաբաշ կոչված վայրը: Արեգինի վանքը կգտնվեր Արեգին բերդի արևելյան կողմը՝ քանի մը կմ. հեռավորությամբ լեռան կողին վրա:

Արեգինի գետակը առաջ եկած է Զեյթունի Շուղուր գետակի, Ֆոնուզ գետակի և Կանչի բերդի (Չուգուր-հիսար) կողմերեն եկող Թեքի գետակներու միացումեն: Շատալագ գյուղեն մինչև Զիհուն գետին միացած տեղը վերոհիշյալ գետակներու միացյալ հոսանքը կկոչվի Արեգինի գետակ: Կիլիկիո հայոց թագավորության շրջանի նշանավոր Արեգին բերդը կգտնվեր Ալաբաշ գյուղի (7—8 կմ.) հյուսիսային կողմը՝ Արեգին գետակի կողմն երեքի բաժնված ցից քարաժայռերեն մեկուն վրա, անմատչելի դիրքով: Արեգին բերդը կհսկեր Մարաշեն Կոկիսոն երկարող ճամբու Արեգին կիրճի անցքը: Բերդը կիշխեր նաև Արեգինեն դեպի Խեպի դղյակը երկարող ճամբուն: Արեգինի բնական բերդը այժմ լքված և ավերված վիճակով կտեսնվի Շադալագ և Գարաբլությունը գյուղերու միջև:

Ինչպես հայտնի է, Արեգինի վանահայրերը Կապան քաղաքի առաջնորդները կըլլային և Սիսի կաթողիկոսարանին կողմն մեծ պատվի կարժանանային: Նմանապես Արեգինի բերդակալ իշխաններն ալ Սիսի պալատին մեջ ի պատվի էին: Մեծն Լևոնի թագադրության հանդեսին Արեգինի տեր իշխանն ալ ներկա էր:

Հայ ժողովուրդի անցյալին մեջ մեծ նշանակություն ունեցած Արեգինի հայ բնակչությունը վերջնականապես 1921 թվականի հայաջինջ կոտորածներու ժամանակ ոչնչացվեցավ և Ալաբաշ գյուղն ալ քանդվեցավ: Զեյթունի ճակատամարտներուն միշտ նախահարձակ և օժանդակ եղած է Արեգինի հայ գյուղը:

